И. САБИТОВА, Г. САБЕРОВАНЫҢ «ҮСЕМЛЕК АТАМАЛАРЫНЫҢ ТАТАРЧА-РУСЧА АҢЛАТМАЛЫ СҮЗЛЕГЕ» (Казан: ТӘҺСИ, 2020. 216 б.) ТУРЫНДА

Татар лексикографиясендә биология терминнарын туплап, аларның башка телләрдәге (рус, латин) эквивалентларын биргән, аңлатмалары китерелгән махсус сүзлекләр шактый. Үсемлек һәм гөмбә атамаларын җыеп биргән сүзлекләр дә бар. Мондый сүзлекләр төзү тәҗрибәсе К. Насыйри исеме белән бәйле. Галимнең «Гөлзар вә чәмәнзар» («Үләнлек һәм чәчәклек», 1894), «Хәвасы нәбатат» («Шифалы үләннәр», 1894) сүзлекләренә телебездә кулланылышта йөргән фитонимнар махсус атамалар буларак тупланган. Үсемлек һәм гөмбә атамалары, биология терминнарының аерым бер төркеме буларак, А. Халидов, В. Гаранин төзегән һәм «Табигать әлифбасы» сериясендә чыккан «Русча-татарча, татарча-русча биология терминнары сүзлеге»нә (1996), Г. Саберованың «Татарча-русча-латинча үсемлек атамалары сүзлеге»нә дә (2002) теркәлгән.

Татар терминологиясен өйрәнгән Ф. Фәсиев әле узган гасырның 60 нчы еллары азагында ук биология терминнарына күзәтү ясап, «бу тармакта объектларның күп (ун, хәтта йөз меңнәрчә) булуы эшне читенләштерә, әзер атамалар җиткереп булмый» дип яза. Матбугат, мәктәп-мәгариф, авыл хуҗалыгы практикасындагы һәм халык сөйләмендәге атамаларның еш кына туры килмәвен ассызыклый. Шуңа да бу тармакта терминологик сүзлекләр төзү кирәклегенә басым ясый, аларга фәнни терминнар да, халык телендәге вариантлар да (ачыклау өчен) кертелергә тиешлеген әйтә. XX гасырның 90 нчы елларыннан соң махсус сүзлекләр басылып чыгуга карамастан, кайбер атамаларның семантикасы төгәл билгеләнмәү, биология фәне һәм терминологик системаның һәрвакыт үсештә булуы сәбәпле, бу мәсьәлә бүген дә актуальлеген югалтмый.

Мәгълүмат алу мөмкинлекләре киңәю, фәннең яңа өлкәләре, яңа технологияләр барлыкка килү һәм аларның тизләтелгән үсеше терминологик сүзлекләргә дә үзгәрешләр кертте. Кулланучыларның ихтыяҗыннан чыгып, сүзлек мәкаләсе тәрҗемә, аңлатма, синоним, контекст, орфоэпик помета кебек мәгълүмат категорияләрен үз эченә ала башлады. Шуңа да бу өлкәдә бүгенге көндә комплекслы сүзлекләр өстенлек итә.

Тәкъдим ителгән «Үсемлек атамаларының татарча-русча аңлатмалы сүзлеге» әнә шул үзенчәлекләрне истә тотып эшләнгән. Алда әйтелгән сүзлекләрдән ул материалны киңрәк колачлавы белән дә аерылып тора. Монда ике меңгә якын атама сигез тематик төркемдә (үсемлекләр белән бәйле гомуми төшенчәләр; агач, куак һәм ярымкуаклар, үсемлекләр; лианалар һәм үрмәләп үсә торган үсемлекләр; суүсемнәр, түбән төзелешле һәм споралы үсемлекләр; гөмбәләр;

үсемлек бергәлекләре атамалары; үсемлекләр анатомиясе, физиологиясе белән бәйле атамалар) алфавит тәртибендә бирелә.

Сүзлек мәкаләсе терминологик сүзлекләрнең телара аңлатмалы төрләренә хас структурага ия. Ул башта калын хәрефләр белән теркәлгән баш сүзне, аннан якты хәрефләр белән китерелгән русча эквивалентны, аннан соң бирелгән аңлатма һәм иллюстратив материалны үз эченә ала:

> **АЛМАГАЧ** ЯБЛОНЯ. Гөлчәчәклеләр семьялыгыннан ак яки алсу чәчәк ата, эчендә кара орлыгы булган хуш исле җимеш (алма) бирә торган агач. *Алмагачлар һәм чия чәчәк атканда тау битләвенә кабат ап-ак кыш әйләнеп кайткандай була (А. Тимергалин).*

Әйтергә кирәк, иллюстратив материал, нигездә, матур әдәбияттан китерелә. Бу исә үсемлек атамаларының көндәлек сөйләмдә, әдәби телдә еш кулланылуына бәйле.

Тематик төркемнәргә бүлү, беренче карашка, сүзлек белән эшләүне кыенлаштыра кебек. Әмма сүзлеккә теркәлгән русча-татарча атамалар күрсәткече бу очракта ярдәмгә килә. Шул ук вакытта мондый бүленеш атамаларны нәкъ шул микросистеманың берәмлеге итеп карарга, белгечләргә атаманы үз төркемчәсе буенча табарга мөмкинлек тудыра. Лексик-семантик вариантларны күрсәтү исә атаманың терминнар системасында күпмәгънәле булуын күрсәтеп тора:

> **ҖИМЕШЛЕК**[1] ПЕСТИК. Чәчәкнең аналык органы; җимшәнлек. *Бөртекчә – коры җимеш, аның элпәсыман җимешлек тирәлеге орлык кабыгына тоташып үсә, һәм шуңа күрә аны орлыктан аерып алып булмый (Ботаника).*
>
> **ҖИМЕШЛЕК**[2] ФРУКТОВЫЙ САД. Җимеш бакчасы; җимеш агачлары үскән урын. *Аска караса, гаҗәеп матур күренеш: гөлбакча, җимешлек, кәүсәр күле, хур кызлары... (С. Поварисов).*

Сүзлек аңлатмалы булуы белән дә кыйммәтле. Аңлатмалар киң, авторлар алар ярдәмендә укучыга теге яки бу үсемлек, гөмбә турында (чәчәге, яфрагы, кәүсәсе, тамыр системасының зурлыгы, формасы, төсе, исе һ.б.ш.) тулы мәгълүмат бирүне максат итеп куйган. Бу яктан сүзлек кечкенә энциклопедиягә тиң. Шул ук вакытта аңлатмаларда үсемлекне атауга нигез булган төп билге дә ачыла:

> **ЕЛАНБАШ** ЗМЕЕГОЛОВНИК. Иренчәчәклеләр семьялыгыннан күгелҗем шәмәхә яки ак чәчәкләре формасы белән елан башын хәтерләткән берьеллык үләнчел үсемлек; умыл.

Сүзлек диалекталь атамаларны һәм фонетик вариантларны теркәве белән дә әһәмиятле. Алар *диал.* тамгасы белән аерылып бирелә:

> **АКБАШ**[1] *диал. к.* **әнис**. *Су буенда акбаш – әнисләр хуш ис тарата (Казан утлары).*
>
> **АКБАШ**[2] *диал. к.* **әнеч**. *Ишегалдында ямь-яшел: әнечтер, акбаштыр – болын инде менә (Р. Газиз).*
>
> **АКБАШ**[3] *диал. к.* **меңьяфрак**.

Мондый атамаларны кулланылыш даирәсен күрсәтеп терминологик сүзлекләргә туплау термин булмаган сүзләрне ачыклауга, терминнар системасын камилләштерүгә хезмәт итә.

Синоним атамалар сүзлектә традицион рәвештә я аңлатмадан соң өтер аша, я беренчесенә *к.* (карагыз) тамгасы белән җибәрелеп күрсәтелгән:

БӘРЧӘ *к.* **себеркәч**.
КАБЫК[1] КОРА. Агачның үзагачтан аерылып торган тышкы катлавы; кайры.

Синонимнарны сүзлеккә теркәү, билгеле булганча, тел байлыгын күрсәтүгә, фитонимик терминология составын тулырак күзалларга, дублетлар һәм триплетларның кайсы ешрак кулланылганлыгын, доминанталарны билгеләргә ярдәм итә.

Монда классификация терминнары да (алар янында *күпл.* пометасы куелган), искергән атамалар да (алар *иск.* тамгасы белән аерылып тора), кайбер җыйма исемнәр дә (*җиләк-җимеш, чыбык-чабык*) урын алган.

Татар телендә үсемлекләргә бәйләнешле кайбер мәкаль, әйтем, сынамыш һәм ышануларны туплап бирү дә хезмәтне баета. Шул рәвешле сүзлек фәнни мәгълүмат кына биреп калмый, ә халыкның озак вакытлар үсемлекләрне күзәтүләренә нигезләнгән тәҗрибәсе белән дә таныштыра.

И. Сабитова һәм Г. Саберованың «Үсемлек атамаларының татарча-русча аңлатмалы сүзлеге» уңай бәяләнергә хаклы. Монда үсемлек һәм гөмбә атамаларын туплау һәм системага салу буенча зур эш башкарылган. Сүзлек аерым тармак белгечләренә һәм гомумән киң катлау укучыга гамәли кулланма буларак тәкъдим ителә.

Галимова Ольга Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре